

Kunnianhimoinen kirja uskonnonfilosofiasta

Leo Näreaho

Kirkpatrick, Lee A.: *Attachment, Evolution, and the Psychology of Religion*. New York, London: The Guilford Press, 2005, 400 s.

Amerikkalainen uskonnontutkija Lee A. Kirkpatrick on kirjoittanut kunnianhimoisen kirjan uskontopsykologiasta ja laajemminkin uskonnon kognitiivis-psykologisesta perustasta. Kirkpatrick ilmoittaa yleiseksi ohjelmalliseksi tavoitteeseen uskontopsykologisen tutkimuksen, joka on luonteeltaan ”tieteellistä, kokonaisvaltaista (comprehensive) ja selittävää”.

Uskonnon tieteellinen tutkimus tarkoittaa Kirkpatrickille ensi sijassa empiirisiä menetelmiä hyödyntävää tutkimusta, joka sopii yhteen psykologiassa ja tieteissä yleisemminkin hyväksytyjen teorioiden kanssa. ”Kokonaisvaltaisella” hän viittaa paitsi pyrkimykseen ymmärtää tutkimuksen valossa kaikki tärkeimmät uskonnon osa-alueet, myös tavoitteeseen sitoa uskonnollisen elämän piirteet laajempaan metateoriaan. Tämä tavoite liittyy edelleen siihen, että uskonnon tutkimuksen on oltava aidosti selittävää. Ja selittäminen edellyttää paitsi empiirisiä, mittavia tutkimuksia, myös taustateoriaa tai -teorioita, joita Kirkpatrick hakee psykologiasta ja erityisesti evoluutiopsykologiasta.

Kirkpatrickin kirjan yksi vahvuus onkin se, että hän kytkee uskontopsykologiaa koskevien empiiristen tutkimusten tuloksia vahvaan taustateoriaan. Uskonnonkäyttäytymistä Kirkpatrick tarkastelee ensin ns. kiintymysteorian (attachment theory) valossa. Sen jälkeen hän liittyy kiintymysteorian osaksi laajempaa evoluutiopsykologista metateoriaa. Seuraavassa tarkastelen Kirkpatrickin esitystä näistä teorioista ja niitä tukevista tutkimustuloksista.

Kiintymysteoria

Kiintymysteoria perustuu John Bowlbyn tutkimuksiin 1960–70-luvulla. Bowlby sai vaikutteita psykoanalyysistä ja eläinten käyttäytymistä tutkivasta etologiasta. Kiintymysteorian lähtökohdaksi on luonnonvalinnan tuloksena ihmisissä ja muissa kädellisissä kehittynyt kiintymyssysteemi, jonka tarkoituksena on tarjota avuttomalle jälkeläiselle turvaa ympäristön vaaroja vastaan. Systeemi ikään kuin jatkuvasti kysyy: ”Onko kiintymyshahmoni riittävän lähellä?” Yleensä lapsella on yksi ensisijainen kiintymyshahmo, joka tavallisesti on äiti. Tutkimusten mukaan lasten kiintymyssysteemi muovautuu ennen kaikkea sillä perusteella, kuinka luotettavasti ja ennustettavasti äiti reagoi lapsen läheisyyden tarpeeseen.

Tutkimuksissa on löydetty kolme tyypillistä kiintymiskäyttäytymisen mallia. B-tyypin eli turvallisen (secure) mallin mukaisesti käyttäytyvät lapset ovat (koetilanteessa) kohtalaisen ahdistuneita äidin poistussa paikalta, mutta rauhoittuvat nopeasti äidin palattua. A-tyypin lapset käyttäytyvät välttelevän (avoidant) mallin mukaisesti. He eivät ulkonaisesti näytä reagoivan äidin poistumiseen ja jatkavat leikkiään äidin palatessa. Kuitenkin fysiologiset mittaukset osoittavat, että myös nämä lapset stressaantuvat äidin kadottua näkyvistä. Kolmannen eli C-tyypin lapset ovat vastustavia tai huolestuneita (anxious). He ovat hyvin ahdistuneita äidin poistuttua paikalta ja rauhoittuvat vain hitaasti äidin palattua, jolloin he etsivät läheisyyttä, mutta voivat osoittaa myös vihamielisyyttä.

Amerikkalaisissa tutkimuksissa n. 60 % lapsista käyttäytyy turvallisen mallin mukaisesti, n. 25 % A-tyypin mukaisesti ja n. 15 % kuuluu huolestuneeseen tyyppiin. Olennaista on, että lapse-

na syntyneen kiintymiskäyttäytymisen pohjalta syntyy kognitiivisia skeemoja – odotuksia ja uskomuksia – jotka vaikuttavat myös aikuiselämän ihmissuhteiden (erityisesti parisuhteen) muodostumiseen. Ja samoilla kiintymysteoriaan perustuvilla skeemoilla voidaan selittää myös aikuisiän uskonnollista käyttäytymistä.

Jumala on kiintymyshahmo

Kiintymysteorian kuvaama kiintymyssuhde on persoonallinen suhde. Siksi persoonallinen Jumala on ihanteellinen kiintymyshahmo. Faktorianalyttiset tutkimukset osoittavat, että Jumala ymmärretään ennen kaikkea rakastavaksi huolenpitäjäksi. Jumala kuulee aina rukoukset, Hän on kaikkialla läsnä oleva. Koska (monoteistinen) Jumala ei ole fyysinen hahmo, on olemassa erityisiä temppeleitä tai kuvia, joiden avulla Jumalaa voidaan lähestyä myös fyysisesti. Jumalasta haetaan turvaa varsinkin kriisiaikoina. Nämä piirteet liittyvät yleisesti kiintymyssuhteeseen. Kiintymysteoreettisesti (ainakin tietyn tyyppistä) rukousta voidaan verrata lapsen itkuun ja aneluun.

Edelleen Kirkpatrick huomauttaa, kuinka karmimaattisessa kristillisyydessä tapa nostaa kätet ylistykseen muistuttaa kovasti tilannetta, jossa lapsi odottaa äidin nostavan hänet syliinsä. Eikö kielilläpuhuminen ole eräänlaista lapsen jokelusta? Kirkpatrick ei kuitenkaan viittaa uskonnollisuuteen freudilaisittain regressiivisenä käyttäytymisenä, vaan hänen ajatuksensa on, että varhaislapsuudessa vaikuttavat, kiintymyssuhteeseen perustuvat käyttäytymismallit voivat aktivoitua myöhemmin elämässä tietyissä olosuhteissa (myös esim. parisuhteessa).

Kiintymysteoriaa voidaan vähintäänkin käyttää selittämään eroavaisuuksia ihmisten uskonnollisessa käyttäytymisessä. Jos osalla ihmisistä Jumala korvaa lapsuuden kiintymyshahmon, täytyy ihmisten uskonnollisuuden erojen myös heijastaa eroja lapsuuden kiintymyskokemuksissa. Tälle väitteelle löytyykin tukea empiirisistä tutkimuksista. Kirkpatrickin mukaan ero näkyy myös kulttuurien välillä: hyväksyvä kasvatus ja hyväntahtoiset jumalat liittyvät yhteen, samoin torjuva kasvatus ja pahantahtoiset jumalat.

Yleisesti ottaen turvallinen kiintymyssuhde liittyy sosialisatioperustaiseen uskonnollisuuteen, jossa vanhempien positiivinen Jumala-kuva siirtyy lapselle. Turvaton kiintymyssuhde taas on selvässä yhteydessä esimerkiksi voimakkaisiin kääntymyskokemuksiin (sekä yleensäkin suu-

rempaan vaihteluun uskonnollisuudessa) ja siten emotionaalisperustaiseen uskonnollisuuteen.

On kuitenkin huomattava, että vaikka kiintymysteoria on Kirkpatrickille keskeinen uskonnollisuuden piirteitä selittävä teoria, hän ei kiistä muiden psykologisten ja sosiaalisten tekijöiden roolia uskonnollisen elämän selittämisessä.

Kirkpatrick kytkee siis kiintymysteorian lopulta evoluutiopsykologiaan: kiintymyssysteemi on kehittynyt luonnonvalinnan kautta suojaamaan ja antamaan turvaa jälkeläisille. Myös vähemmän turvallinen, ”negatiivinen” kiintymyssuhde voi olla evolutiivisesti adaptiivinen.

Empiiristä näyttöä on siitä, että lapsuuden kiintymyssuhteen laatu vaikuttaa yksilön henkilöhistorialliseen kehitykseen. Jos vanhemmat ovat vähemmän huolehtivia, lapsi kypsy murrosiässä nopeammin. Tämä perustuu tiettyyn evoluutiomekanismiin. Tällainen lapsi ”oppi”, että huolehtimisresurssit ovat rajallisia, toisiin ihmisiin ei voi luottaa. Koska evoluution kannalta hän haluaa ennen kaikkea siirtää geenejään eteenpäin, hän ”valitsee” määrällisen eikä laadullisen suvunjakamisstrategian.

Kristillinen uskonnollisuus – erityisesti Yhdysvalloissa – korostaa perhearvoja. Tälle ei Kirkpatrickin mukaan selityksenä ole pelkäämistään se, että ihmiset seuraavat kirkkonsa opetuksia. Syvempi selitys voi perustua siihen, että turvallisen kiintymyssuhteen kokeneet henkilöt suuntautuvat laadulliseen suvunjakamisstrategiaan eli suosivat kestäväää parisuhdetta. Siksi he myös hakeutuvat sellaisen uskonnon (kristinuskon) tai ideologian pariin, joka julistaa samanlaisia arvoja.

Etsiessään yleisempää selitystä uskonnolle ja uskonnollisten käsitysten säilymiselle Kirkpatrick tukeutuu evoluutioteoriaan ja -psykologiaan, jotka muodostavat hänelle ihmistieteellisen selittämisen metateoreettisen tason. Kirkpatrickin mukaan uskonto ei itsessään ole adaptaatio eli sopeutuma. Uskonto on evoluution sivutuote, joka on myös sosiologisesti hyödyllinen; se esimerkiksi lisää ryhmän kiinteyttä ja yhteistyötä.

Selittäessään uskonnollisten käsitysten syntyä Kirkpatrick nojautuu kognitiivisen uskontotieteen (mm. Pascal Boyer ’n) esittämiin teorioihin. Ihmisen kognitiivinen mieli koostuu eri alueita prosessoivista aluespesifeistä rakenteista (moduleista), joita ovat erityisesti ”naiivi” fysiikka, biologia ja psykologia. Aivoilla on esimerkiksi taipumus tulkita monet elottomat oliot elollisiksi, mikä on animismin kognitiivis-neurologinen perusta. Uskonnolliset käsitykset ovat menesty-

neet myös siksi, että ne ovat tavallisuudesta poikkeavia ja "kontraintuitiivisia".

Kriittisiä huomioita

Kirkpatrickin ansiokas kirja kattaa laajan alueen. Siksi myös kysymyksiä ja kriittisiä havaintoja nousee esille useassa vaiheessa. Seuraavassa esitän muutamia seikkoja, jotka kiinnittävät omaa huomiotani.

Ilmeinen kritiikki selitettäessä kiintymysteorialla uskonnollista käyttäytymistä on se, että teoria on rajoittunut, koska se perustuu persoonakohtaiseen suhteeseen. Siksi kiintymysteoriaa on ilmeisesti helppo soveltaa teistisiin uskontoihin, joissa Jumala ymmärretään persoonallisin termein. Mutta entäpä erityisesti intialaisperäiset uskonnot, joissa jumaluus on persoonaton tai jumalan olemassaolo ei tunnusteta lainkaan? Kirkpatrick myöntää, että kiintymysteoriaa ei ehkä voi kovin hedelmällisesti soveltaa uskomusjärjestelmiin, joissa ei ole personifioituja jumalia. Hän kuitenkin huomauttaa, että myös hindulaisuudessa on "antaumuksen tie", jossa pelastus saavutetaan Jumalan armon avulla. Toisaalta buddhalaisuudessa on Buddhaa palvottu pelastajana ja kansanuskomuksiin ovat kuuluneet erilaiset persoonalliset jumalat ja henget.

Kirkpatrickin huomautus pitää tietysti paikkansa, mutta silti selvästi ei-teistisen uskonnollisuuden (hengellisyden) olemassaolo nakertaa kiintymysteoreettista selitysteoriaa, jonka lähtökohtaisesti pitäisi olla universaalisti pätevä, koska kiintymyssuhde on evoluution tuottamana universaali ilmiö.

Itse asiassa ainakin länsimaissa on laajalle levinnyt new age -tyyppinen hengellisyys, jossa persoonallisella Jumalalla on hyvin vähäinen rooli. Onko tämä siis ymmärrettävä niin, että viime vuosikymmeninä länsimaissa lasten kasvatus on perustunut vähemmän läheiselle kiintymyssuhteelle, mikä näkyy suuntautumisena persoonattomampaan uskontoon?

Toisaalta länsimaisten perheiden lapsiluku on pienentynyt vuosikymmenien takaisesta, ja myös kasvatuspsykologinen tietämys on lisääntynyt. Tällöin voidaan päinvastoin olettaa, että kiintymyssuhteet ovat keskimäärin entistä turvallisempia.

Ylipäänsä: milloin ja missä yhteiskunnallisissa olosuhteissa kiintymyssuhde muuntuu aikuisiän uskonnollisuudeksi? Miten länsimaisen kulttuurin nykyinen maallistuneisuus selitetään kiintymysteoreettisesti? Uskonnollisuuden kiin-

tymysteoreettisia selityksiä on joka tapauksessa täydennettävä muilla psykologisilla ja sosiologisilla teorioilla – tällöin kiintymysteorian selitysvoima jää ehkä lopulta melkoisen ohueksi tai kattaa vain tietynlaiset ilmiöt. Sama oheneminen tapahtuu vielä helpommin evoluutiopsykologisten selitysten suhteen.

Evoluutioteoreettisten selitysten soveltaminen kulttuurisiin ilmiöihin voi olla hedelmällistä, mutta myös ongelmallista. Evoluutio perustuu ei-tietoisiin prosesseihin. Nykykäsityksen mukaan evoluutiossa on kyse lopulta geenien pyrkimyksestä monistaa itseään mahdollisimman tehokkaasti. Yksilö (ihminen) ei välttämättä ole tästä pyrkimyksestä lainkaan tietoinen. Itse asiassa evoluution kannalta ei ole merkitystä sillä, kuinka pitkälle yksilö tiedostaa geenien "tavoitteen". (Onko tietoisuudella ylipäänsä merkitystä evoluution kannalta?)

Kun evoluutioteoreettisia selityksiä ulotetaan kulttuurin alueelle, niiden ala jää helposti kapeaksi, koska kulttuuri on olennaisesti ihmisen tietoisuuteen perustuvaa toimintaa, jossa ratkaisevia ovat kulttuuriset merkitykset ja niiden jatkuva (uudelleen)tulkinta. Evoluutiopsykologia voi selittää tiettyjä kulttuurisesti tärkeitä (esimerkiksi ihmisen parinmuodostukseen liittyviä) ilmiöitä, mutta olennaisesti kulttuurissa vallitsevat toisenlaiset lainalaisuudet kuin luonnossa. On tosin huomattava, että Kirkpatrick ei väitä kulttuurin redusoituvan biologiaan. Kuitenkin ei-tietoisten prosessien ottamisen ihmisen kulttuurisen ja myös uskonnollisen toiminnan perimmäiseksi selitystasoksi voi perustellusti kyseenalaistaa.

Viimeinen huomioni koskee reduktionismia. Kognitiivisten uskontotieteilijöiden tavoin Kirkpatrick todistelee, että hän ei pyri redusoimaan uskontoa evoluutioteoriaan eikä hänen tutkimusasenteestaan seuraa mitään kantaa uskonnollisten väitteiden totuusarvon suhteen. Tällainen väite ei ole johdonmukainen. Kirkpatrick edustaa selvästi naturalistista tutkimusta, jossa ihmisen uskonnollisen ja muunkin käyttäytymisen viimekätisenä selityksperustana on evoluutiobiologia. Tämän käsityksen mukaan evoluutio on adaptiivisesti "kehittänyt" ihmisen mieleen (aivoihin) tiettyjä kognitiivisia rakenteita, jotka selittävät myös uskonnollisten käsitysten säilymistä ja leviämistä.

Mutta jos tällaista näkemystä seurataan johdonmukaisesti, totta kai nuo rakenteet – yhdessä ulkomaailman naturalisten objektien kanssa – riittävät selittämään myös uskonnollisten käsitysten *synnyn*. Tuskin Kirkpatrick ajattelee, että

uskonnollisten uskomusten synnyn ja olemassaolon selittämiseksi on jossain vaiheessa tukeuduttava supernaturaaliseen ja ei-fysikaaliseen transsendenttiin tekijään (Jumalaan), joka liitetäisiin osaksi selityksellistä kausaaliketjua. Eli: kun on kerrottu fysikalistis-naturalistinen kausaalinen tarina (täydennettynä psykologisilla ja sosiologisilla selityksillä), on kerrottu koko uskontoa koskeva (tieteellinen) tarina; sama pätee muihinkin kulttuuri-ilmioihin. Mutta tällöin uskontoihin sisältyville, naturalistisen maailmankuvan ylittävälle transsendentaalisille väitteille

on annettu fysikaalis-kausaalinen syntyhistoria ja ne on siten redusoitu naturalistiseen ja fysikalistiseen maailmankuvaan.

Näistä kriittisistä havainnoista huolimatta Kirkpatrickin kirja on selkeä, tasapainoinen ja monipuolinen esitys aidosti selittämiseen pyrkivästä uskonnon tutkimuksesta, jossa huomioidaan myös muiden tieteiden empiirisiä ja teoreettisia tuloksia.

Kirjoittaja on uskonnonfilosofian dosentti Helsingin yliopistossa.